

Herman József emlékezete* **(1924–2005)**

Herman József 1942-ben érettségizett a Budapesti Református Gimnáziumban, s ekkor iratkozott be a Pázmány Péter (mai nevén Eötvös Loránd) Tudományegyetemre, ahol – az Eötvös-Collegium tagjaként – 1949-ben kapott francia–latin szakos középiskolai tanári oklevelet. Ezt

* A temetésre Budapesten, a Farkasréti temető ravatalozójában 2005. október 24-én került sor. A Magyar Tudományos Akadémia képviselőjében – és a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében is – Ritoók Zsigmond akadémikus búcsúzott Herman Józseftől, választmányunk régi, aktív tagjától. A Nyelvtudományi Intézet részéről Kontra Miklós mondott beszédet, ennek bővített változatát adjuk itt közre.

megelőzően két évig a párizsi Sorbonne-on tanult, ahol francia nyelvészeti disszertációjával doktori címet nyert. Első munkahelye az MTA Nyelvtudományi Intézete volt, később tanított az Idegen Nyelvek Főiskoláján, az ELTE Romanisztikai Tanszékén, 1957-től a Kossuth Lajos Tudományegyetem Francia Tanszékének vezetője, professzora, majd 1975-től újból az ELTE romanisztika professzora. Tesz egy kultúrdiplomáciai kitérőt: 1970-től 1975-ig az UNESCO felsőoktatási részlegének igazgatója Párizsban. 1982-ben megválasztják a Magyar Tudományos Akadémia tagjának, s ettől az évtől egy évtizeden át az akadémiai Nyelvtudományi Intézet igazgatója. 1992-ben meghívott egyetemi tanárként kinevezést kapott a Velencei Egyetemre, ahol 1999-ig, nyugdíjba vonulásáig tanított. Ezt követően „boldog nyugdíjas”, aki 1997-től 2002-ig az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának elnökeként, s ezzel párhuzamosan a Nyelvtudományi Intézet tudományos tanácsának elnökeként szolgált bele a magyar nyelvészet ügyeibe.

Az értelmiségi család, amelybe született, a Lónyay utcai gimnázium meg az Eötvös-Collegium, valamint tanárai, Eckhardt Sándor, Gáldi László, Laziczius Gyula és Tamás Lajos, mind filosz pályára predesztináltak, de olyanra, amelyre e szónak esetlegesen meglevő halvány pejoratív konnotációja erőszakkal sem lenne illeszthető. Néhány éve saját magát „egy megrögzött, bár eretnek saussure-iánus nyelvtörténész”-nek titulálta (MNY. 2001: 511).

Közvetlen szakterülete elsősorban a romanisztika, másodsorban az általános nyelvészet volt. A romanisztikában a késői és vulgáris latinság, a latin-újlatin átmenet s ezzel kapcsolatosan a nyelvi változás mechanizmusa és elmélete foglalkoztatták. Fő szakterületén világhírré tett szert, amit publikációi, nemzetközi szereplései, a világ számos elsőrangú egyetemén tartott vendégprofesszori kurzusai és hasonló, a nyelvészetben impakt-faktorral mérhetetlen, s a Magyar Tudományos Akadémia mai értékrendszerében s értékelő bürokráciájában egyenesen értelmezhetetlen teljesítményei dokumentálnak. Külföldi szaktársai Monsieur Latin vulgaire-nek nevezték (BOLLA KÁLMÁN szerk., Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 23. Herman József. Bp., 2001. 7).

Amikor Herman az akadémiai Nyelvtudományi Intézet igazgatója lett 1982-ben, elődjétől, Hajdú Pétertől nem egy stafétabotot vett át, hanem egy esernyőt. Ezt az esernyőt a Szentháromság utcai épület 13-as szobája fölé kellett tartania, ahol a generatív nyelvészek lakoztak. – Hajdú Péter, aki Herman elődje volt az intézetigazgatói székben, 1977-ben Nyíregyházán a Magyar Nyelvészek III. Nemzetközi Kongresszusát megnyitó beszédében egyebek mellett azt mondta, hogy „az is valószínűnek látszik, hogy a magyar nyelvtudománynak több, de legalább kétfajta magyar nyelvtan elkészítésével kell foglalkoznia” (NyttudÉrt. 104. 8). – Akik nálam fiatalabbak, talán nem értik, mit is jelent ez a mondat. Aki viszont jelen volt az Akadémia I. Osztályának közgyűlési nyilvános ülésén 2002 májusában, tanúja lehetett egy csörtének, ami épp 25 évvel követte Hajdú Péter nyíregyházi bejelentését. Ha valaki azt gondolná, hogy mi sem banálisabb kijelentés annál, hogy legalább kétfajta magyar nyelvtanra van szükség, talán jól teszi, ha egy pillanatra magába roskad.

Amit Hajdú Péter Nyíregyházán bejelentett, nem tudhatta bevégezni, mert 1982-ben átadta az igazgatói széket Herman Józsefnek. Ő 10 évig volt igazgatónk, s a „Strukturális magyar nyelvtan” 1. kötete, a Mondattan, épp hogy megjelent, amikor távozott 1992-ben. Persze a mondattan s a „kék fonológia” ma nem léteznének, ha Herman nem tartott volna védőernyőt – Hajdúhoz hasonlóan – a Szentháromság utcai 13-as szoba fölé. – Ennek a védőernyő-tartásnak ma már, pláne fiatalabbak számára, alig érthető jelentősége volt. Egyik méltatója szerint (KIEFER FERENC: MNY. 2005: 118) ugyan Herman már 1961-ben kihúzta a talajt az ideológiai érvek alól, de valójában még az 1970-es–1980-as évek magyar nyelvészetében is kérdéses volt, hogy elég marxista-e az elég jó nyelvészet. Kérdéses volt, hogy a strukturalista elemzések mennyiben antimarxisták. Volt tehát jelentősége, nem kicsi, amikor Herman József azt mondta, hogy „a nyelvtudományon belüli törésvonalak nem a marxizmus határvonalain húzódnak” (HERMAN in: KISS-SZÜTS szerk., Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Bp., 1991. 36). – Ez azt jelentette, hogy két magyar leíró nyelvtan között lehet ugyan különbség, de nem abban, hogy az egyik marxista nyelvtan, a másik meg nem. – Magam már felnőtt fejjel értem meg azt, amikor 1977-ben,

a Magyar Tudomány hasábjain zajló idegenszó-vitában Papp Ferenc azt a kinyilatkoztatást tette, orákulumként, hisz akadémikus volt, hogy „A marxizmus természetesen sem az idegen szavak mellett, sem azok ellen nem szól” (MTud. 1977: 458).

Herman József a védőernyő kifeszítését fontos feladatának tartotta. A magyar nyelvtudomány az 1960-as években kezdődő elméleti nyitásáról szóló tanulmányában (in: KISS–SZÜTS szerk. i. m. 32) megemlíti, hogy az elméleti újítás kezdeményezői általában iskolázottságukat idegenben vagy legalábbis idegen filológiák tanulmányozásával szerezték, s az újítás „hordozói és sürgetői nem kis részben kissé »kívülről jött« emberek voltak, a magyar nyelvtudomány fő áramának perifériáján (s nem állíthatjuk, hogy ezt időnként nem éreztették egyikkel vagy másikkal), tehát eleve mintegy gyanúsak [voltak – K. M.]”. Az ilyen „avatatlanok” már az Értelmező Szótár szerkesztésének kezdetén is zavart keltettek (I. KONTRA: NyK. 1994–1995: 215–6), s e zavarkeltés még ma sem, bő fél évszázaddal később sem ért véget. Ha elmondható, hogy a magyar nyelvészetet a kiegyensúlyozott pluralizmus jellemzi ma, akkor Herman Józsefnek ebben elévülhetetlen érdemei vannak.

Herman József védőernyőt tartott fölém is. 1985-ben meghívott az Intézet munkatársának, azzal, hogy „teremtsd meg, teremtsük meg a magyar szociolingvisztikát!”. Merthogy nem volt ilyesmi Magyarországon, még 1985-ben sem. S aztán lett. Megszületett a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú és a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat. Természetes dolog volt, hogy amikor mód nyílt rá, a magyar szociolingvisztikát nem magyarországi, hanem magyar szociolingvisztikaként kezdtük értelmezni, amibe belefért már Brassótól Bártfaig és Pozsonytól Zaboláig minden magyar.

Herman a tudomány és a kulturális diplomácia határmezsgyéjén is mozgott, s kiváló diplomata volt. Olyan tudományszervező, aki az egymás nyakát szorongató rivális iskolák között sikerrel közvetített, s az ellentéteket néha még legjobb meggyőződése ellenére is képes volt áthidalni. Ne gondoljon azonban senki megalkuvásra! Amikor az igazgatói székben őt követő Kiefer Ferencet köszöntötte néhány éve (MNY. 2001: 512), nevén nevezte „a magyar nyelvtudomány fogalmával való kirekesztő zsonglörködést”, azt, ahogy egyesek nem csupán azokat a hazánkban dolgozó nyelvészeket tudnák a kapukon kívül, akik nem a magyar nyelvet kutatják, hanem azokat is, akik a magyar nyelvhez elméleti alapról közelítenek.

Amikor Herman József nyelvészpályája megkezdődött, Magyarországon a nyelvtörténeti kutatások uralták a nyelvtudományt, azoknak is elsősorban a jól bevált, kevés kockázatos vállalkozásba keveredő formái. A XX. század végére azonban a külföldi nyelvészetben „a történeti nyelvészet viszonylag szűk, specializált szakmává lett” (HERMAN in: BAKRÓ-NAGY-BÁNRETI-É. KISS szerk., Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Bp., 2001. 390), a nyelvtörténeti kutatások szinte mindenestől a nyelvészet perifériájára sodródtak. Herman általános nyelvészként ezt kissé zokon vette, de tudomásul vette. Nem titkolta azonban véleményét azokról a szinkroniára specializált elméleti nyelvészekről, „akik hozzászóltak a szinkron anyaggyűjtés módszerbeli és intellektuális egyszerűségéhez, és a történeti folyamatokról harmad-negyedkézből származó ismeretekkel rendelkeznek” (HERMAN uo. 395).

Igazgatóként két nagy fába vágta fejszéjét. Az egyik a magyar beszélt nyelvi kutatások beindítása volt, a másik az akadémiai nagyszótár felélesztése. Mindkét vállalkozás jól mutatja Herman József intellektuális bátorságát. A beszélt nyelvi kutatások szorgalmazása Magyarországon vadozatú dolog volt 20 évvel ezelőtt. A Nagyszótár életre keltése pedig egy évszázados „heroikus akadémiai csőd” eltakarítását célzó bátor, tiszteletet parancsoló aktus, aminek nemzeti kultúránk szempontjából olyan jelentősége van, amit Herman utódai az Akadémián belül s kívül még ma sem látnak elég tisztán.

Az elsők közé tartozott, aki nyelv, állam és politika összefüggéseit társadalmi felelősséggel és tudományos igénnyel vizsgálta (I. pl. HERMAN, Nyelv, állam és politika: Kritika 1985/3: 3–5, HERMAN–IMRE, Nyelvi változás – nyelvi tervezés Magyarországon: MTud. 1987: 513–31). Tud-

ván tudta s hirdette, hogy égető szükségünk lenne a nyelvpolitikai intézkedések hatásainak prognosztizálására. „A haladó nyelvpolitika célja az anyanyelvek megőrzése” – írta akkor, amikor világhírű nyugati nyelvészek még óvatoskodtak s öntudatosan „az objektív tudományos elemzés” elefántcsonttornyába zárkóztak. Herman tudta, hogy a kétnyelvűségben néhány generáció alatt az erősebb nyelv javára szokott billenni a mérleg, de hirdette, hogy ez a tendencia mégsem sorsszerű. Húsz évvel ezelőtti megállapításai ma ugyanolyan időszerűek, sajnos, mint amikor előállt velük. Nyelvtudományunk adós a nyelvpolitikai elemzésekkel. A cigányainkkal kapcsolatos nyelvpolitika nincs kidolgozva. A hazai lakosság kommunikációs színvonalának emelésére sincs kidolgozott tervünk. A szomszédos országokban élő magyarok nyelvi veszélyeztetettségének csökkentésére máig nem készült tudományosan megalapozott akcióterv. Idegennyelv-tudásunk volumenét tekintve az Európai Unióban sereghajtók vagyunk.

Herman József nagyon jól tudta, ő is megszenvedte, hogy „az emberek – sőt a tudományosan művelt emberek – zöme számára nehezen érthető, hogy a nyelvész pontosan mivel foglalkozik és miért” (HERMAN in: SZ. BAKRÓ-NAGY-KONTRA szerk., *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben*. Bp., 1991. 56). Ilyen közegben – mondta – a nyelvésznek ritka emberi tulajdonságokra is szüksége van, egyebek mellett „türelemre a laikus ostobaságok hangoztatóival szemben” (uo. 57). Akadémiai felolvasó ülésen fejtette ki 1987-ben, hogy a magyar nyelv nem romlik, hogy a trágár beszéd elleni harcban a nyelvész szerepe alig más, mint bármely művelt állampolgáré. Nem tudhatta akkor, hogy másfél évtized múlva milyen törvényt fog hozni a magyar parlament „a nyelvromlás ellen”, s hogy azt tudományosan művelt emberek is támogatják majd. Amikor felfogta ésszel, amit lát, a Magyar Tudományos Akadémia tagja türelemre intette önmagát a laikus ostobaságok pedigres hangoztatóival szemben is.

A latin → újlatin átmenet kutatását a kommunikációkutatás bevonásával gazdagítók közé tartozó Herman József, mivel a szociolingvisztikai kutatásokat eredeti s alkotó módon kamatoztatva a romanisztikában is (l. pl.: *The End of the History of Latin: Romance Philology* 49. 1996/4: 364–82; *Nyelvi tudat, nyelvi változás, nyelvi politika: MTud.* 2000: 385–96), eminensen tisztában volt a nyelvi változások problematikájával, s benne a nyelvi tudat(osság) szerepével is. Megengedhette magának – anélkül, hogy bárki épeszű ember azzal vádolhatta volna, hogy történeti anekdoták mögé bújva sanda véleményt mond a ma is szenvedéllyel vitatott magyar nyelvpolitikai kérdésekről –, hogy a nyelvtervezés, a nyelvpolitikai cselekvések mindenhatóságában hívó csodaváróknak tudomására hozza: „a tudat minden beavatkozási kísérlete olyan közegben történik, amelyben a tudat szerepe csekély, mert a nyelv rendszerének történeti változásai öntörvényűek és előre nem jelezhetőek. Ez persze nem jelenti azt – tette hozzá –, hogy a nyelvi közlések optimalizálására irányuló adminisztratív és politikai nyomástól mentes javaslatok – főképp a szókincs terén – eleve haszontalanok vagy kilátástalanok volnának.” Egy-egy nyelvtani szabály, mondjuk egy szórendi változás mozgását a beszélők azért nem érzékelik, mert ezek lefolyása nemcsak több generáción ível át, hanem esetleg évszázados léptékű. A normális nyelvhasználó gyakorlatilag csupán a szókincs változását érzékeli. A tudat szerepe igen korlátozott, a nyelvi változások észlelésében is, de különösen a nyelvi változás akaratlagos előidőzésében.

Herman József mindezt jól tudta. Tudta, hogy a nyelvi változást lényegileg nem befolyásolhatja a tudatos emberi cselekvés. Ez persze nem annak tagadása, hogy a nyelvi változás emberi produktum, hiszen a változás annak az eredménye, hogy az egyéni megnyilatkozások során milliárdnyi konvergens választás történik. Azonban az emberek úgy hozzák létre történelmüket, hogy erről nincs tudomásuk, s nem tudják azt sem, hogy pontosan mit is tesznek. Így a nyelvi tudat alapvetően tudattalan folyamatokra vonatkozik; a tudatosság azokat a feltételeket hozza létre, amelyek a számára elérhetetlen, illetve felfoghatatlan változások elfogadására, terjesztésére és általánosítására vonatkoznak. Amikor Herman ezt állítja, nem tagadja az emberi tudat fontosságát, eredendő méltóságát vagy cél-orientáltságát: a fény, mint tudjuk, felmérhetetlen értékét kizárólag az őt körülvevő sötétségnek köszönheti (HERMAN 1996. i. m. 380–1)

Herman Józsefet, a nyelvtudóst elég nagy sötétség vette körül életében, de halálával, szerencsénkre, nem szűnik meg az a fény, amit művei árasztanak. Addig bizonyosan nem, amíg lesznek magyar nyelvészek s lesz magyar nyelvtudomány.

KONTRA MIKLÓS